

PAWEŁ KROKOSZ* – KRAKÓW

[Recenzja]: Lekkha Vil’evna Zhukova, *Voennoe dukhovenstvo v Rossii v kontse XIX – nachale XX veka. Sbornik staiei*, red. D.A. Andreeva, O.V. Belousovoi, Sankt-Peterburg 2020, ss. 366 (Trudy istoricheskogo fakul’teta MGU. Vyp. 112. Ser. II: Istoricheskie issledovaniia, 63), ISBN 978-5-00165-086-7

Problematyka dotycząca posługi duchowieństwa w armii carskiej na przestrzeni wieków stanowiła¹ i nadal stanowi² żywe zainteresowanie wśród historyków rosyjskich, co jest rzeczą całkowicie zrozumiałą. W historiografii polskiej kwestiom

* Paweł Krokosz – dr historii, Katedra Historii Kultury Przestrzeni Totalitarnej, Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

e-mail: pawel.krokosz@upjp2.edu.pl

<https://orcid.org/0000-0001-9555-3801>

¹ Przykładowo: Н. Невзоров, *Исторический очерк. Управления духовенством военного ведомства в России*, Санкт-Петербург 1875; Т. Барсов, *Об управлении военным духовенством*, Санкт-Петербург 1879; Г.А. Цитович, *Храмы армии и флота. Историко-статистическое описание*, cz. 1-2, Пятигорск 1913; Б. Кандидов, *Религия в царской армии*, Москва 1929; tenże, *Церковный фронт в годы мировой войны*, Пенза 1929.

² Przykładowo: С.Ю. Чимаров, *Русская Православная Церковь и Вооруженные силы России в 1800-1917 гг.*, Санкт-Петербург 1999; Г. Поляков (prot.), *Военное духовенство России*, Москва 2002; В.М. Котков, *Военное духовенство России: страницы истории*, t. 1-2, Санкт-Петербург 2004; А.Б. Григорьев, *Вера и верность. Очерки из истории отношений Русской Православной Церкви и Российской армии*, Москва 2005; К.Г. Капков, *Очерки по истории военного и морского духовенства Российской империи XVIII – начала XX века: Итоги к 1917 году*, Москва 2009; tenże, *Памятная книга Российского военного и морского духовенства XIX – начала XX века: Справочные материалы*, Москва 2008; О.В. Золотарев, *Стратегия духа армии. Армия и Церковь в русской истории 988-2005 гг. Антология*, ks. 1-2, Челябинск 2006; А.В. Васильев, *Генезис института военного духовенства Российской Империи*, „Наука и военная безопасность”, 4 (2016) s. 5-16; А. Кашеев, *Конфессиональный фактор организации управления военного духовенства Российской империи накануне Первой мировой войны*, „Вестник Академии МВД Республики Беларусь”, 2 (2016) s. 162-167; tenże, *Военное духовенство действующей армии Российской империи в 1914-1917 гг.: к определению понятия*, w: *Метадалогія даследавання гісторыі Беларусі: праблемы, дасягненні, перспектывы*, рэд. В.В. Даніловіч, Мінск 2018, s. 222-228.

tym poświęcano dotychczas znacznie mniej uwagi, aczkolwiek w ostatnich latach sprawy te nie były całkowicie obojętne rodzimym badaczom³. W tym kontekście bez wątplenia należy przybliżyć publikację zawierającą zbiór artykułów poświęconych szerokiemu spojrzeniu na sprawy związane z pełnieniem posługi religijnej przez duchowieństwo prawosławne armii carskiej na przełomie XIX i XX wieku, autorstwa zmarłej w 2017 roku rosyjskiej historyk Lekhi Żukowej. Starannie przygotowana pod względem edytorskim książka, nosząca tytuł *Duchowieństwo wojskowe w Rosji pod koniec XIX – na początku XX wieku*, została wydana w ramach, obecnego już od ponad dwudziestu lat na rynku wydawniczym, cyklu Prace Wydziału Historycznego Moskiewskiego Uniwersytetu Państwowego im. M.W. Łomonosowa (nr 112), seria druga Badania Historyczne (nr 63)⁴. Wydawcą tomu jest działające od 1992 roku znane petersburskie wydawnictwo Aletheia (ros. Алете́йя), specjalizujące się w publikacjach prac z dziedziny nauk humanistycznych⁵.

Pod względem zawartości książka, stanowiąca zbiór dziewiętnastu prac publikowanych w różnorodnych wydawnictwach naukowych (czasopismach, rocznikach, publikacjach zbiorowych) w latach 2002-2017, dzieli się na dwie części. Pierwsza, zatytułowana *Duchowieństwo wojskowe w kampaniach dalekowschodnich i I wojnie światowej* (ros. Военное духовенство в дальневосточных кампаниях и Первой мировой войне), zawiera dziesięć artykułów poświęconych czynnej posłudze duchownych prawosławnych armii carskiej podczas wskazanych wydarzeń wojennych. W drugiej, noszącej tytuł *Duchowieństwo wojskowe: instytucja, organizacja, codzienność* (ros. Военное духовенство: институт, организация, повседневность), znalazło się dziewięć tekstów m.in. na temat codziennej działalności duchownych, funkcjonowania cerkiewnych instytucji i organizacji czy świąt obchodzonych uroczystie przez żołnierzy armii rosyjskiej na początku XX wieku. Należy podkreślić, że treść artykułów zamieszczonych w obydwu częściach, pomimo swojej różnorodności, doskonale ze sobą koreluje, tworząc tym samym

³ Przykładowo: L. Madej, *Rosyjski garnizon wojskowy w Częstochowie*, Kraków 2009; P. Krokosz, *Rosyjskie siły zbrojne za panowania Piotra I*, Kraków 2010; tenże, *Rosyjskie ustawodawstwo wojskowe doby panowania Piotra I*, w: *Organizacja armii w nowożytnej Europie*, red. K. Łopatecki, Zabrze 2011, s. 397-444; tenże, *Aspekt religijny w rosyjskich siłach zbrojnych za panowania Piotra I*, w: *Україна в Центрально Східній Європі*, red. В. Смолий, вип. 15, Київ 2015, s. 210-236; P. Krokosz, K. Łopatecki, *Okoliczności uchwalenia rosyjskich «Artykułów wojskowych z krótkim komentarzem»*, w: *Verus amicus rara avis est. Studia poświęcone pamięci Wojciecha Organiściaka*, red. A. Lityński, A. Matan, M. Mikołajczyk, D. Nawrot, G. Nancka, Katowice 2020, s. 367-398; ciż, *Adam Weyde a procesy modernizacyjne armii rosyjskiej na przełomie XVII i XVIII wieku*, Białystok 2021; M. Kulik, *Armia rosyjska w Królestwie Polskim w latach 1815-1856*, Warszawa 2019. Ponadto przywołana powyżej praca Konstantina Kapkowa była recenzowana przez polskiego historyka Jerzego Grzybowskiego, zob. J. Grzybowski, [rec.]: *Konstantin Gienadijewicz Kapkow, Oczerki po istorii wojennogo i morskogo duchowienstwa Rossijskoj imperii XVIII-naczala XX wiekow: Itogi 1917 godu, Moskwa 2009*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, 12 (2011) nr 1, s. 202-204.

⁴ Pełny opis bibliograficzny recenzowanej publikacji w języku rosyjskim: Лекха Вильевна Жукова, *Военное духовенство в России в конце XIX – начале XX века. Сборник статей*, ред. Д.А. Андреева, О.В. Белоусовой, Санкт-Петербург 2020, сс. 366 (Труды исторического факультета МГУ. Вып. 112. Сер. II: Исторические исследования, 63), ISBN 978-5-00165-086-7.

⁵ *Издательство «Алете́йя»*, <https://www.aletheia.spb.ru/> (dostęp: 13.12.2021).

zwarty obraz przybliżający czytelnikowi istotę tytułowej problematyki, jaką jest funkcjonowanie duchowieństwa wojskowego w Rosji przełomu XIX i XX wieku.

Pierwszy z artykułów części pierwszej książki pt. *Udział duchowieństwa wojskowego w „działaniach przeciwko Chińczykom” (1898-1901)* (ros. *Участие военного духовенства в «делах против китайцев» (1898-1901)*) przybliżyła aktywną działalność duchownych poszczególnych oddziałów armii carskiej podczas tzw. powstania bokserów – zakrojonego na szeroką skalę zbrojnego wystąpienia ludności chińskiej w latach 1899-1901 przeciwko dworowi w Pekinie oraz państwowi europejskim, także Imperium Rosyjskiemu obejmującemu terytoria azjatyckie, prowadzącym intensywną penetrację ówczesnych Chin (s. 5-32). Drugi z zamieszczonych tam tekstów, *Kaznodziejska działalność duchowieństwa wojskowego podczas wojny rosyjsko-japońskiej* (ros. *Проповедническая деятельность военного духовенства в Русско-японской войне*), został poświęcony utrzymaniu odpowiednio wysokiego morale żołnierzy przebywających na froncie, gdyż wojna – jak na wstępie zauważyła autorka – „to przede wszystkim ogromny dramat psychologiczny”. Ciężar ten spoczywał nie tylko na bezpośrednich przełożonych żołnierzy – oficerach, lecz przede wszystkim na duchownych, pełniących posługę religijną w szeregach armii i głoszących równocześnie tam tak istotne kazania – w tym przypadku podczas wojny z Japonią w latach 1904-1905 (s. 33-56). Swoistym dopełnieniem poprzednich treści jest trzeci artykuł pt. *Duchowieństwo wojskowe w Port Artur podczas wojny rosyjsko-japońskiej* (ros. *Военное духовенство в Порт-Артуре в период Русско-японской войны*), charakteryzujący posługę duchowieństwa kluczowej dalekowschodniej bazy morskiej rosyjskiej floty wojennej, jaką stanowił Port Artur (s. 57-69). Równie silny wymiar jak kazania wygłaszane dla żołnierzy frontowych, wzmacniające ich morale, miała szeroko pojęta posługa religijna świadczona przez duchownych armii carskiej, którą nieśli pośród jeńców przebywających w niewoli japońskiej. Treści te przekazują kolejne dwa rozdziały (czwarty i piąty) – *Zapewnienie możliwości odbywania obrzędów religijnych przez rosyjskich jeńców wojennych w Japonii w latach 1904-1905* (ros. *Обеспечение отправления религиозных обрядов русскими военнопленными в Японии в 1904-1905 гг.*) (s. 70-88) i „*Pociecha duchowna*” niesiona jeńcom rosyjskim w Japonii w latach 1904-1905 (ros. *«Духовное утешение» русских военнопленных в Японии в 1904-1905 гг.*) (s. 89-96). Szósty z rozdziałów autorka poświęciła działalności misyjnej prowadzonej przez zachodnioeuropejskich duchownych na terenie Japonii w latach 1904-1905 i ich relacjom z rosyjskimi jeńcami wojennymi (ros. *Западные христианские миссионеры и русские военнопленные в Японии в 1904-1905 гг.*) (s. 97-109). Tematyka dobroczynnej działalności podejmowanej w tym okresie przez duchownych służących w armii carskiej (m.in. zbierania środków finansowych oraz książek i gazet na potrzeby tworzenia bibliotek dla żołnierzy) znalazła swoje miejsce w rozdziale siódmym pt. *Duchowieństwo wojskowe i dobroczynność w latach wojny rosyjsko-japońskiej* (ros. *Военное духовенство и благотворительность в годы Русско-японской войны*) (s. 110-115). Identyczna problematyka, dotycząca tylko działań I wojny światowej, została poruszona w dziesiątym z kolei artykule (ros. *Церковная благотворительность в годы Первой мировой войны*) (s. 143-152). Lekhia Żukowa nie zapomniała przybliżyć także spraw związanych z powołaniem

przez Świętobliwy Synod kadry najwyższych rangą duchownych, którzy nadzorowaliby posługę duchowieństwa wojskowego w okresie wspomnianej wojny z Japonią (ros. *О назначении полевых главных священников в Маньчжурию во время Русско-японской войны*) (s. 116-137)⁶. Dziewiąty z artykułów tej części książki (s. 138-142), zatytułowany *Cerkiew prawosławna na frontach pierwszej wojny światowej* (ros. *Православная церковь на фронтах Первой мировой войны*), może budzić pewien niedosyt, gdyż autorka w bardzo skrótowy, wręcz telegraficzny, sposób scharakteryzowała kwestie związane z organizacją służby i liczebnością duchownych prawosławnych armii carskiej w latach 1914-1917, nie uwzględniając ostatniego roku tego globalnego konfliktu. Wskazane wręcz byłoby choćby niewielkie odniesienie się do problemu funkcjonowania instytucji duchowieństwa wojskowego po rewolucji lutowej 1917 roku, a tym bardziej po przewrocie bolszewickim z października tego roku. Przecież już wówczas zaczynało dochodzić do formowania wojsk przez tzw. białych generałów, dążących do restytucji obalonego caratu, co w naturalny sposób wiązało się z powrotem do dawnych form funkcjonowania sił zbrojnych, w których istotną rolę odgrywali duchowni wojskowi⁷.

Drugą część publikacji otwiera tekst poświęcony działalności najwyższego duchownego rosyjskich sił zbrojnych – pierwszego protoprezbitera armii lądowej i marynarki wojennej Aleksandra Żelobowskiego⁸ – w zakresie usprawnienia funkcjonowania, a w zasadzie stworzenia silnej instytucji skupiającej i zabezpieczającej materialnie duchownych niosących tylko i wyłącznie posługę w wojsku na początku XX wieku (ros. *Меры по усовершенствованию деятельности военного духовенства в начале XX в., предложенные протопресвитером А.А. Желобовским*). Równocześnie ojciec A. Żelobowski dążył do stworzenia odpowiednich mechanizmów opieki (m.in. kasy pogrzebowej, świadczeń emerytalnych) nad wdowami i sierotami pozostałymi po duchownych wojskowych (s. 153-172). Z tymi ustaleniami koresponduje czwarty z kolei artykuł dotyczący dobroczynnej (filantropijnej) działalności kapłana, polegającej m.in. na zakładaniu przedsiębiorstw (np. fabryka świec w guberni twerskiej), przynoszących dochody na rzecz utrzymania wdów i sierot po duchownych służących w armii lądowej i flocie wojennej czy chorych oraz

⁶ W ostatnim czasie problematyce tej uwagę poświęcił duchowny Gieorgij Bezik, zob. Г. Безик (свящ.), *Святейшего Синода по руководству военным духовенством армии Российской империи в Первой мировой войне*, „Христианское чтение”, 1 (2021) s. 205-212.

⁷ Szerzej o tych kwestiach przykładowo zob. А.В. Попов, *Временные высшие церковные управления на территориях, контролируемых белогвардейскими правительствами*, w: *История белой Сибири: материалы VI международной научной конференции (7-8 февраля 2005 г.)*, red. С.П. Звягин, Кемерово 2005, s. 180-188; Т.А. Терехина, *Духовная связь Белой армии и церкви в годы Гражданской войны*, w: *История белой Сибири*, s. 191-195; Е.В. Волков, *Православное духовенство в войсках А.В. Колчака в годы гражданской войны*, w: *Гражданская война на Востоке России: новые подходы, открытия, находки: материалы научной конференции (Челябинск, 19-20 апреля 2002 г.)*, red. В.Ж. Цветков, Москва 2003, s. 32-36; *Белая гвардия. Альманах: Русская православная церковь и Белое движение*, Москва 2009, nr 10, passim.

⁸ *Военная Энциклопедия*, red. В.О. Новицкий, А.В. фон.-Шварц, В.А. Апушкин, Г.К. фон.-Шульц, t. 10, Санкт-Петербург 1912, s. 360.

oczekujących na przyznanie emerytury przedstawicielei duchowieństwa wojennego (ros. *Благотворительная деятельность прот. Александра (Желобовского)*) (s. 202-222). Protoprezbiter A. Żelobowski był również inicjatorem utworzenia w 1895 roku w Sankt Petersburgu specjalistycznej biblioteki, będącej jednocześnie centrum spotkań duchownych, podczas których mogliby swobodnie wymieniać poglądy odnośnie do spraw religijnych i organizacyjnych związanych z funkcjonowaniem instytucji duchowieństwa wojskowego, co ujęła autorka w dziewiątym rozdziale (ros. *Учреждение церковной библиотеки и братские собрания при отце протопресвитере военного и морского духовенства (90-е гг. XIX в.)*) (s. 332-337). Wspomnianym zebraniom duchowieństwa wojskowego organizowanym na przełomie XIX i XX wieku został poświęcony artykuł zamykający tę część książki (ros. *Братские собрания военного духовенства и внутриведомственные благотворительные инициативы (в конце XIX – начале XX вв.)*) (s. 338-361). Dwa z tekstów autorstwa L. Żukowej – drugi i piąty – dotyczą niezwykle istotnej roli ikon towarzyszących żołnierzom podczas pełnienia przez nich służby wojskowej, szczególnie podczas udziału w operacjach wojennych. Ze zrozumiałych względów autorka skupiła swoją uwagę głównie na ikonach Matki Bożej znajdujących się w miejscach stacjonowania wojsk rosyjskich w Mandżurii i twierdzy Port Artur w trakcie wojny z Japonią na początku XX wieku (ros. *Порт-Артурская икона „Торжество Пресвятой Богородицы” история и современность*) (s. 173-186), (ros. *Икона на войне (по материалам Русско-Японской и Первой мировой войн)*) (s. 223-257). Nie mniej ważne kwestie znalazły się w dwóch innych artykułach dr L. Żukowej, poświęconych funkcjonowaniu i wyposażeniu rosyjskich cerkwi wojskowych (przede wszystkim polowych) tego okresu, zarówno na Dalekim Wschodzie podczas wojny z Japonią, jak i w czasie ofensywy oraz odwrotu armii carskiej w Galicji w latach 1914-1916: *В kwestии организации мест до fulfilнения службы Божьей на фронте в годах первой войны мировой* (ros. *К вопросу об организации мест для богослужений на фронте в годы Первой мировой войны*) (s. 187-201), *Церкви воjskowe на Дальнем Востоке под koniec XIX i na początku XX w.* (ros. *Военные церкви на Дальнем Востоке в конце XIX – начале XX вв.*) (s. 298-331). Sprawom dotyczącym pełnienia posługi duszpasterskiej przez księży prawosławnych i funkcjonowaniu cerkwi wojskowych (polowych) został poświęcony artykuł pt. *Święta cerkiewne w armii rosyjskiej na początku XX w.* (ros. *Церковные праздники в русской армии в начале XX в.*) (s. 258-297).

Wszystkie artykuły naukowe L. Żukowej, które są ujęte w omawianej publikacji, zostały przygotowane na podstawie bogatej bazy składającej się z archiwalnych i publikowanych materiałów źródłowych oraz rosyjskich opracowań naukowych, w tym także powstających na bieżąco niepublikowanych prac doktorskich. Tym sposobem czytelnik otrzymuje wyrazisty blok tematyczny bardzo pomocny podczas prowadzenia badań w zakresie funkcjonowania duchowieństwa wojskowego armii carskiej przełomu XIX i XX wieku. W poszczególnych artykułach wiele miejsca poświęcono działalności protoprezbitera A. Żelobowskiego, co niewątpliwie stanowi cenne uzupełnienie dotychczasowych informacji o jego działalności. Równie wartościowo przedstawiają się teksty poświęcone działalności rosyjskiego duchowieństwa w oddziałach armii i floty rosyjskiej operujących na Dalekim Wschodzie.

Niemniej szkoda, że autorka, przygotowując swoje teksty, zignorowała ustalenia poczynione przez zagranicznych naukowców zajmujących się tą samą problematyką. Przykładowo w opracowaniu pt. *Zachodni misjonarze chrześcijańscy i rosyjscy jeńcy w Japonii w latach 1904-1905* (s. 97-109) zabrakło odpowiedzi na kluczowe pytanie: dlaczego wyznawanie chrześcijaństwa i przebywanie tam misjonarzy z różnych krajów, w tym także z Rosji, zostało zabronione jeszcze w XVII wieku?⁹ Brak wyjaśnienia tego fundamentalnego zagadnienia, połączony w bazowaniu przez autorkę wyłącznie na publikowanych źródłach i literaturze rosyjskojęzycznej, sprawił, że czytelnik otrzymał bardzo niepełny obraz poruszonej problematyki. Przecież na przełomie XVIII i XIX wieku w Japonii obawiano się intensywnej kolonizacji prowadzonej przez Rosjan na Dalekim Wschodzie, którzy do swoich celów wykorzystywali religię chrześcijańską (prawosławie)¹⁰. Działalność misyjna duchowieństwa prawosławnego miała swoje szczytne i pokojowe cele, jednakże nie można zapominać, że w przypadku wojny i okupowania danego terytorium przez armię carską prawo do jej prowadzenia przysługiwało tylko duchowieństwu prawosławnemu¹¹. Z kolei w artykule pt. *W kwestii organizacji miejsc do pełnienia służby Bożej na froncie w latach pierwszej wojny światowej*, traktującego o problemach związanych z posługą duchownych prawosławnych na terenie Galicji podczas I wojny światowej, brak odniesienia do ustaleń badawczych (nie wspominając o materiałach źródłowych) przede wszystkim polskich historyków, co prowadzi do bardzo powierzchownego i zniekształconego przekazu wydarzeń mających tam miejsce. Autorka skupiła się na rozbieżności zdań dwóch hierarchów ówczesnej Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej – protoprezbitera Grigorija Szawelskiego, któremu podlegali wówczas wszyscy duchowni służący w armii carskiej, oraz arcybiskupa wołyńskiego i zytomierskiego Eulogiusza Georgijewskiego, znanego z działań

⁹ Odpowiedź na te sprawy dają m.in. następujące publikacje: B. Gramlich-Oka, *Kirishitan Kô by Tadano Makuzu: A Late Tokugawa Woman's Warnings*, „Bulletin of Portuguese/Japanese Studies”, (2004) nr 6, s. 65-92; K. Paramore, *Ideology and Christianity in Japan*, Routledge 2009. W ostatnim czasie szerzej kwestię tę podjęli polscy badacze – Paweł Nowakowski oraz Piotr Popiołek, zob. P. Nowakowski, *Wątek japoński w Bibliotheca Selecta Antonia Possevina SJ i jego związek z sytuacją misji jezuitów*, w: *Antonio Possevino SJ (1533-1611). Życie i dzieło na tle epoki*, red. D. Quirini-Popławska, Kraków 2012, s. 567-584; tenże, *Entuzjazm i rozczarowanie. Refleksje kulturoznawcze nad pierwszymi spotkaniami jezuitów i Japończyków w XVI w.*, w: *Itinera clericorum: kulturotwórcze i religijne aspekty podróży duchownych*, red. D. Quirini-Popławska, Ł. Burkiewicz, Kraków 2014, s. 503-516; P. Popiołek, *Nauka „Barbarzyńców z Południa”. Obraz chrześcijaństwa w Japonii okresu Edo*, „Christianitas”, 67-68 (2015) s. 139-155; tenże, *Europejczycy i chrześcijaństwo jako zagrożenie dla ładu w Japonii okresu Edo*, „Orientalia Christiana Cracoviensia”, 8 (2016) s. 27-51.

¹⁰ Gramlich-Oka, *Kirishitan Kô by Tadano Makuzu*, s. 89. W polskiej historiografii problematyka dotycząca rosyjskich misji prawosławnych w Japonii na przełomie XIX i XX wieku stanowi pole badań polskiej historyk Kamili Pawełczyk-Dury, zob. K. Pawełczyk-Dura, *Rosyjska misja prawosławna w Japonii w czasach arcybiskupa Nikolaja (Kasatkina)*, „Nurt SVD”, 2 (2016) s. 72-85.

¹¹ Zob. A. Pashova, P. Vodenicharov, *The Military Clergy in the Russo-Ottoman War 1877 – 1878 – East Orthodoxy and Other Confessions*, „Balkanistic Forum”, 3 (2015) s. 102.

rusyfikacyjnych na Chełmszczyźnie¹². Kwestie te były jednakże całkowicie drugoplanowe, gdyż polityka władz carskich na obszarach zajmowanych przez armię miała swoje jednoznaczne kryteria – całkowite podporządkowanie ich w zakresie politycznym, gospodarczym oraz religijnym. W ostatniej ze spraw linia polityki Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej oraz władz była jednoznaczna – bezwzględna walka z istniejącym w Galicji Kościołem grekokatolickim, a sygnalizowane przez autorkę wykorzystywanie unickich świątyń na potrzeby wojska prawosławnego w Galicji, przejmowanych w zasadzie siłą (rezydujący tam księża grekokatolicki byli szykanowani przez przybywających z Rosji duchownych prawosławnych; trafiali także do więzień i na zesłanie), w żaden sposób nie odnosi się do tego zasadniczego zagadnienia i stanowi kwestię całkowicie odrębną¹³. W tym kontekście zdziwienie budzi brak odniesienia się przez autorkę do ustaleń rosyjskiej historyk Aleksandry Bachturiny, która jeszcze w 2011 roku – trzy lata wcześniej niż ukazał się omawiany tekst L. Żukowej (sic!) – opublikowała artykuł naukowy poświęcony polityce władz carskich wobec Kościoła grekokatolickiego w Galicji Wschodniej jesienią 1914 roku¹⁴.

Istotnymi mankamentami, za które całkowicie odpowiadają wydawcy, są brak choćby krótkiego wstępu zawierającego charakterystykę recenzowanej publikacji oraz biogramu dr L. Żukowej, którego funkcji nie spełnia krótka notka na czwartej stronie okładki. Zabieg taki byłby stosownym ukłonem, doceniającym wszechstronną działalność dydaktyczną, naukową i popularyzatorską nieżyjącej już autorki. Należy bowiem wspomnieć, że L. Żukowa, docent katedry Historii Rosji XIX – początku XX wieku na Wydziale Historycznym Moskiewskiego Uniwersytetu Państwowego im. M.W. Łomonosowa, była niezwykle cenionym wykładowcą akademickim. Oprócz tego dr L. Żukowa była jednym z redaktorów rocznika naukowego „Antropologia wojskowo-historyczna. Aktualne problemy badawcze” oraz znanym autorem naukowo-metodycznych informatorów historycznych adresowanych do uczniów szkół rosyjskich i studentów tamtejszych uczelni wyższych¹⁵. Znajomość dalekowschodniej problematyki historycznej sprawiła, że w 2003 roku L. Żukowa była także konsultantem filmów dokumentalnych poświęconych wojnie rosyjsko-japońskiej 1904-1905: *Na wzgórzach Mandżurii*,

¹² Religijno-polityczna działalność abp. Eulogiusza Georgijewskiego została szerzej opisana w pracach polskiego historyka Norberta Morawca, zob. N. Morawiec, *Chełm i jego dzieje w „Drodze mojego życia” arcybiskupa Eulogiusza Georgijewskiego*, w: *Архитектурна та культурна спадщина історичних міст країн Центрально-Східної Європи. Колективна монографія*, red. P. Димчик, І. Кривошея, Н. Моравец, Умань-Познань-Ченстохова 2016, s. 215-228; tenże, *Наuczyciel w podróży. Obraz szkolnictwa cerkiewnego w „Drodze mojego życia” arcybiskupa Eulogiusza Georgijewskiego*, „Marginalia Historica”, 2 (2017) s. 123-148.

¹³ Szerzej zob. A. Krochmal, *Spoleczność grekokatolicka w Galicji w okresie inwazji rosyjskiej (1914-1915)*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, 21 (2014) s. 227-256.

¹⁴ А.Ю. Бахтурина, *Воссоединение униатов с православием: политика российских властей в Восточной Галиции осенью 1914 г.*, „Новый исторический вестник”, 27 (2011) nr 1, s. 26-37.

¹⁵ Zob. *Лекха Вильевна Жукова (17.07.1963 – 25.03.2017)*, http://www.hist.msu.ru/about/gen_news/28036/ (dostęp: 27.12.2021); *Жукова Лекха Вильевна*, <https://www.labyrinth.ru/authors/32072/> (dostęp: 27.12.2021).

który rok później, w stulecie wybuchu tego konfliktu, otrzymał Grand Prix „Złoty miecz” za najlepszy film dokumentalny podczas Międzynarodowego Festiwalu „Kino wojenne” w Czeboksarach, oraz *Rosja. Lekcje japońskiego* (2015). Autorka współpracowała także przy wystawie czasowej *Spójrz w oczy wojnie. Rosja w I wojnie światowej w kronice filmowej, fotografiach, dokumentach*, prezentowanej po raz pierwszy w sierpniu i wrześniu 2014 roku w Moskwie, a następnie z powodzeniem za granicą (m.in. Serbia, USA)¹⁶.

Szkoda również, że wydawcy nie pomyśleli o wzbogaceniu omawianego tomu materiałem ilustracyjnym w postaci archiwalnych fotografii m.in. duchownych wojskowych i żołnierzy carskich z okresu wojny japońsko-rosyjskiej 1904-1905 oraz I wojny światowej czy też opisywanych budynków sakralnych (w tym cerkwi polowych i tak interesujących cerkwi wagonowych) i wznoszonych wówczas gmachów instytucji cerkiewnych (bibliotek).

Reasumując, publikacja zawierająca wybrane artykuły L. Żukowej stanowi cenny wkład w dotychczasowe ustalenia poczynione przez badaczy w szeroko pojętej problematyce dotyczącej działalności rosyjskiego duchowieństwa wojskowego na przełomie XIX i XX wieku. W związku z powyższym należy ją rekomendować jako obowiązkową pozycję bibliograficzną powstających prac naukowych poświęconych omawianym kwestiom.

Słowa kluczowe: duchowieństwo wojskowe; Rosyjska Cerkiew Prawosławna; armia rosyjska w XIX i XX wieku; wojna rosyjsko-japońska 1904-1905; I wojna światowa

REFERENCES / BIBLIOGRAFIA

Opracowania

- Bakhturina Aleksandra Iu., *Vossoedinenie uniatov s pravoslaviem: politika rossiiskikh vlastei v Vostochnoi Galitsii osen'iu 1914 g.*, „Novyi istoricheskii vestnik”, 27 (2011) nr 1, s. 26-37.
- Barsov Timofei, *Ob upravlenii voennym dukhovenstvom*, Sankt-Peterburg 1879.
- Belaia gvardiia. *Al'manakh: Russkaia pravoslavnaia tserkov' i Beloe dvizhenie*, Moskva 2009, nr 10, s. 266.
- Bezik Georgii (sviashch.), *Sviateishego Sinoda po rukovodstvu voennym dukhovenstvom armii Rossiiskoi imperii v Pervoi mirovoi voine*, „Khristianskoe chtenie”, 1 (2021) s. 205-212.
- Chimarov Sergei Iu., *Russkaia Pravoslavnaia Tserkov' i Vooruzhennye sily Rossii v 1800-1917 gg.*, Sankt-Peterburg 1999.
- Gramlich-Oka Bettina, *Kirishitan Kô by Tadano Makuzu: A Late Tokugawa Woman's Warnings*, „Bulletin of Portuguese/Japanese Studies”, (2004) nr 8, s. 65-92.

¹⁶ Zob. *Состоится открытие историко-документальной выставки «Взгляни в глаза войны. Россия в Первой мировой войне в кинохронике, фотографиях, документах»*, https://archives.gov.ru/index.php?q=exhibitions/2014-pervaya-mirovaya-1914_press.shtml (dostęp: 27.12.2021).

- Grigor'ev Anatolii B., *Vera i vernost'. Ocherki iz istorii otnoshenii Russkoi Pravoslavnoi Tserkvi i Rossiiskoi armii*, Moskva 2005.
- Grzybowski Jerzy, [rec.]: *Konstantin Gienadiewicz Kapkow, Oczerki po istorii wojennogo i morskogo duchovienstva Rossijskoi imperii XVIII-naczala XX vekov: Itogi 1917 godu*, Moskwa 2009, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, 12 (2011) nr 1, s. 202-204.
- Kandidov Boris, *Religiia v tsarskoi armii*, Moskva 1929.
- Kandidov Boris, *Tserkovnyi front v gody mirovoi voiny*, Penza 1929.
- Kapkov Konstantin G., *Ocherki po istorii voennogo i morskogo dukhovenstva Rossiiskoi imperii XVIII – nachala XX veka: Itogi k 1917 godu*, Moskva 2009.
- Kapkov Konstantin G., *Pamiatnaia kniga Rossiiskogo voennogo i morskogo dukhovenstva XIX – nachala XX veka: Spravochnye materialy*, Moskva 2008.
- Kashcheev Andrei, *Konfessional'nyi faktor organizatsii upravleniia voennogo dukhovenstva Rossiiskoi imperii nakanune Pervoi mirovoi voiny*, „Vestnik Akademii MVD Respubliki Belarus”, 2 (2016) s. 162-167.
- Kashcheev Andrei, *Voennoe dukhovenstvo deistvuiushchei armii Rossiiskoi imperii v 1914-1917 gg.: k opredeleniiu poniatiia*, w: *Metadalogiia dasledavannia gistoryi Belarusi: prablemy, dasiagenni, perspektyvy*, red. V.V. Danilovich, Minsk 2018, s. 222-228.
- Kotkov Viacheslav M., *Voennoe dukhovenstvo Rossii: stranitsy istorii*, t. 1-2, Sankt-Peterburg 2004.
- Krochmal Anna, *Spolecznosc grekokatolicka w Galicji w okresie inwazji rosyjskiej (1914-1915)*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, 21 (2014) s. 227-256.
- Krokosz Paweł, *Aspekt religijny w rosyjskich silach zbrojnych za panowania Piotra I*, w: *Ukraina v Tsentral'no-Skhidnii Evropi*, red. V. Smolii, vip. 15, Kiiv 2015, s. 210-236.
- Krokosz Paweł, *Rosyjskie siły zbrojne za panowania Piotra I*, Kraków 2010.
- Krokosz Paweł, *Rosyjskie ustawodawstwo wojskowe doby panowania Piotra I*, w: *Organizacja armii w nowożytniej Europie. Struktura – urzędy – prawo – finanse*, red. K. Łopatecki, Zabrze 2011, s. 397-444.
- Krokosz Paweł, Łopatecki Karol, *Adam Weyde a procesy modernizacyjne armii rosyjskiej na przełomie XVII i XVIII wieku*, Białystok 2021.
- Krokosz Paweł, Łopatecki Karol, *Okoliczności uchwalenia rosyjskich „Artykułów wojskowych z krótkim komentarzem”*, w: *Verus amicus rara avis est. Studia poświęcone pamięci Wojciecha Organiściaka*, red. A. Lityński, A. Matan, M. Mikołajczyk, D. Nawrot, G. Nancka, Katowice 2020, s. 367-398.
- Kulik Mariusz, *Armia rosyjska w Królestwie Polskim w latach 1815-1856*, Warszawa 2019.
- Madej Leszek, *Rosyjski garnizon wojskowy w Częstochowie*, Kraków 2009.
- Morawiec Norbert, *Chelm i jego dzieje w „Drodze mojego życia” arcybiskupa Eulogiusza Georgijewskiego*, w: *Arkhitekturna ta kul'turna spadshchina istorichnikh mist kraïn Tsentral'no-Skhidnoi Evropi. Kolektivna monografiia*, red. R. Dimchik, I. Krivosheia, N. Moravets, Uman'-Poznan'-Chenstokhova 2016, s. 215-228.
- Morawiec Norbert, *Nauczyciel w podróży. Obraz szkolnictwa cerkiewnego w „Drodze mojego życia” arcybiskupa Eulogiusza Georgijewskiego*, „Marginalia Historica”, 2 (2017) s. 123-148.
- Nevzorov Nikolai, *Istoricheskii ocherk. Upravleniia dukhovenstvom voennogo vedomstva v Rossii*, Sankt-Peterburg 1875.
- Nowakowski Paweł, *Entuzjizm i rozczarowanie. Refleksje kulturoznawcze nad pierwszymi spotkaniami jezuitów i Japończyków w XVI w.*, w: *Itinera clericorum: kulturotwórcy*

- cze i religijne aspekty podróży duchownych*, red. D. Quirini-Popławska, Ł. Burkiewicz, Kraków 2014, s. 503-516.
- Nowakowski Paweł, *Wątek japoński w Bibliotheca Selecta Antonia Possevina SJ i jego związek z sytuacją misji jezuickich*, w: *Antonio Possevino SJ (1533-1611). Życie i dzieło na tle epoki*, red. D. Quirini-Popławska, Kraków 2012, s. 567-584.
- Paramore Kiri, *Ideology and Christianity in Japan*, Routledge 2009.
- Pashova Anastasiya, Vodenicharov Petar, *The Military Clergy in the Russo-Ottoman War 1877 – 1878 – East Orthodoxy and Other Confessions*, „Balkanistic Forum”, 3 (2015) s. 94-107.
- Pawelczyk-Dura Kamila, *Rosyjska misja prawosławna w Japonii w czasach arcybiskupa Nikołaja (Kasatkina)*, „Nurt SVD”, 140 (2016) nr 2, s. 72-85.
- Poliakov Georgii (prot.), *Voennoe dukhovenstvo Rossii*, Moskva 2002.
- Popiołek Piotr, *Europejczycy i chrześcijaństwo jako zagrożenie dla ładu w Japonii okresu Edo*, „Orientalia Christiana Cracoviensia”, 8 (2016) s. 27-51.
- Popiołek Piotr, *Nauka „Barbarzyńców z Pohudnia”. Obraz chrześcijaństwa w Japonii okresu Edo*, „Christianitas”, 67-68 (2017) s. 139-155.
- Popov Andrei V., *Vremennye vysshie tserkovnye upravleniia na territoriakh, kontroliruemyykh belogvardeiskimi pravitel'stvami*, w: *Istoriia beloi Sibiri: materialy VI mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii (7-8 fevralia 2005 g.)*, red. S.P. Zviagin, Kemerovo 2005, s. 180-188.
- Terekhina Tat'iana A., *Dukhovnaia sviaz 'Beloi armii i tserkvi v gody Grazhdanskoi voiny, w: Istoriia beloi Sibiri: materialy VI mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii (7-8 fevralia 2005 g.)*, red. S.P. Zviagin, Kemerovo 2005, s. 191-195.
- Tsitovich Grigorii A., *Khramy armii i flota. Istoriko-statisticheskoe opisanie*, ch. 1-2, Pitigorsk 1913.
- Vasil'ev Aleksei V., *Genezis instituta voennogo dukhovenstva Rossiiskoi Imperii*, „Nauka i voennaia bezopasnost'”, 4 (2016) s. 5-16.
- Voennaia Entsiklopediia*, red. V.O. Novitskii, A.V. fon.-Shvarts, V.A. Apushkin, G.K. fon.-Shul'ts, t. 10, Sankt-Peterburg 1912.
- Volkov Evgenii V., *Pravoslavnoe dukhovenstvo v voiskakh A.V. Kolchaka v gody grazhdanskoi voiny*, w: *Grazhdanskaia voina na Vostoke Rossii: novye podkhody, otkrytiia, nakhodki: materialy nauchnoi konferentsii (Cheliabinsk, 19-20 apreliia 2002 g.)*, red. V.Zh. Tsvetkov, Moskva 2003, s. 32-36.
- Zolotarev Oleg V., *Strategiia dukha armii. Armii i Tserkov' v russkoi istorii 988-2005 gg. Antologiya*, kn. 1-2, Cheliabinsk 2006.

Netografia

- Izdatel'stvo „Aleteia”*, <https://www.aletheia.spb.ru/> (dostęp: 13.12.2021).
- Лекха Вильевна Жукова (17.07.1963 – 25.03.2017)*, http://www.hist.msu.ru/about/gen_news/28036/ (dostęp: 27.12.2021).
- Sostoitsia otkrytie istoriko-dokumental'noi vystavki „Vzgliani v glaza voiny. Rossiia v Pervoi mirovoi voine v kinokhronike, fotografiakh, dokumentakh”*, https://archives.gov.ru/index.php?q=exhibitions/2014-pervaya-mirovaya-1914_press.shtml (dostęp: 27.12.2021).
- Zhukova Lekha Vil'evna*, <https://www.labirint.ru/authors/32072/> (dostęp: 27.12.2021).